

VIRTUS

25 | 2018

Steven Thiry

Van wapenbord tot koningsboek

Herinnering, herstel en herbestemming in de heraldiek van het Gulden Vlies (1559-1795)

179

Wie vandaag de Gentse Sint-Baafskathedraal of de Haagse Grote Kerk binnenstapt, kan nog steeds kleurrijke series wapenborden bewonderen. Het zijn stille getuigen van de plechtige kapittels van de Orde van het Gulden Vlies die plaatsvonden gedurende de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Vanaf de stichting door hertog Filips de Goede in januari 1430 verzamelde dit exclusieve gezelschap de top laag van de Bourgondische aristocratie. De aanvankelijk vierentwintig – maar al snel tot dertig opgetrokken – beschikbare plaatsen waren voorbehouden aan hoog-adellijke getrouwen, hertogelijke verwanten en bevriende heersers. Tijdens onregelmatige samenkomsten of kapittels evalueerden de ridders elkaars gedrag en kozen zij nieuwe leden. Die inspraak gaf de hoge adel de mogelijkheid zich te identificeren met de ambities van de hertogen en hun Habsburgse opvolgers, wat zowel de belangen diende van de dynastie als die van de leden zelf.¹ Toch bevorderde het ordeleven niet alleen het groepsbewustzijn en de loyaliteit van de desbetreffende topelite. Elk kapittel werd opgeluisterd door processies en feestelijkheden, met als hoogtepunt de liturgische rites in een publiek kerkgebouw. Langs deze weg werden de ridderlijke idealen bevattelijk gemaakt voor de gehele stedelijke gemeenschap.² De vorsten waren zich terdege bewust van die publieke

- 1 Over de ontstaansgeschiedenis van de Orde, zie in het bijzonder: J. Paviot, 'Du nouveau sur la création de l'ordre de la toison d'or', *Journal des Savants*, II (2002) 279-298; S. Dünnebeil, 'Innen und Außen. Die Feste des Ordens vom Goldenen Vlies unter den Herzögen von Burgund', in: E. Vavra, ed., *Virtuelle Räume. Raumwahrnehmung und Raumvorstellung im Mittelalter. Akten des 10. Symposiums des Mediävistenverbandes, Krems, 24.-26. März 2003* (Berlijn, 2005) 239-257.
- 2 A.-L. Van Bruaene, 'The last chapter of the Golden Fleece (Ghent, 1559): Burgundian ritual, church

draagwijdte. Toen Karel V in oktober 1555 het grootmeesterschap overdroeg op zijn zoon Filips II, suggereerde hij bijvoorbeeld om een nieuw kapittel te laten doorgaan in Nijmegen of Arnhem, 'zodat zij [de nieuwe onderdanen van het ingelijfde Gelre] de magnificentie van de Orde kunnen aanschouwen'. Door de Franse oorlogsdreiging opteerde Filips uiteindelijk voor Antwerpen als een meer geschikte locatie voor zijn eerste optreden als ordesoeverein.³

Een niet onbelangrijk onderdeel van die 'magnificentie' was het rituele gebruik van heraldische beeldentaal. Tijdens de misvieringen op de kapittels namen de ridders plaats in het koor van de kerk. Boven hun zetels aan weerszijden van het altaar prijkten panelen met daarop hun naam, titels en familiewapen. In de regel zat de soeverein aan de kant van het Epistel, recht tegenover het altaar, onder het vorstelijke blazoën. Heraldische representaties vormden natuurlijk een obligaat onderdeel van de gebruiken die zich ontwikkelden rond middeleeuwse ridderordes.⁴ In de context van het Gulden Vlies vervulden ze echter een wel heel wezenlijke rol: de verschillende wapenborden belichaamden zowel de aanwezige en de afwezige leden als individuele *hommes sans reproche* (mannen zonder blaam). Ze veruitwendigden hun illustere afstamming en adellijke deugdzaamheid. Tegelijkertijd maakte het verzamelde geheel van wapentekens de Orde ook tastbaar als een corporatieve entiteit die het hier en nu oversteeg.⁵ Terwijl de levende leden helmtekens voerden, herdachten de borden met ineengevlochten riemen boven het schild de overleden ordebroeders, wier plaats vacant was. Na afloop bleven deze blazoenen hangen in de betreffende kerk als een materiële herinnering aan het gebeuren.⁶

Het verbaast dus niet dat de uitvoerige historiografie over het Gulden Vlies veel aandacht besteedt aan de heraldische omkadering van de kapittels. Historici onderwierpen de zeven nog in situ bewaarde ensembles aan uitvoerige analyses en identificeerden de kunstenaars die ze vervaardigden. Zo kwamen we naar aanleiding van de recente restauratie van de Haagse wapenreeks heel wat te weten over hun artistieke en materiële dimensie.⁷ Momenteel bestudeert Marjolijn Kruip (Radboud Universiteit Nijmegen) in haar lopende promotieonderzoek de politieke motieven en functies achter de wapenborden tijdens de bloeiperiode van de Orde.⁸ Toch zou het drieëntwintigste kapittel van 1559 op termijn het laatste blij-

space and urban lieux de mémoire', *Dutch Crossing*, XLIV (2019), 7-26.

3 Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), Handschrift (Hs.) 20852, fol. 153r-158v.

4 D.J. Dacre Boulton, *The knights of the crown. The monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325-1520* (Woodbridge, 2000).

5 Cf. G. Melville, 'Rituelle Ostentation und pragmatische Inquisition. Zur Institutionalität des Ordens vom Goldenen Vlies', in: idem en H. Duchhardt, ed., *Im Spannungsveld von Recht und Ritual. Soziale Kommunikation im Mittelalter und Früher Neuzeit* (Keulen, 1997) 215-271.

6 C. Van den Bergen-Pantens, 'Chapitres de la Toison d'or au XVe siècle. Souvenirs de quelques ensembles héraldiques peints dans les Pays-Bas bourguignons', in: P. Cockshaw en C. Van den Bergen-Pantens ed., *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505). Idéal ou reflet d'une société?* (Turnhout, 1996) 223-225.

7 M. Kruip, 'Gulden-Vliesborden in Den Haag: restauratie en interpretatie', *Heraldisch tijdschrift*, XXI (2015) 40-45. Naast enkele losse panelen bleven series vliesborden (gedeeltelijk) bewaard in Gent (twee kapittels), Brugge (twee kapittels), Mechelen, Den Haag en Barcelona.

8 Zie voorlopig: M. Kruip, 'Jan Van Battel (1477-1557), (heraldisch) schilder in Mechelen. Kunstenaar,

Wapenborden van de Orde van het Gulden Vlies in de Sint-Salvatorkerk te Brugge, vervaardigd door Pierre Coustain (foto KIK-IRPA)

ken. Het uitbreken van de Nederlandse Opstand verhinderde de organisatie van nieuwe bijeenkomsten. In de eeuwen daarop onderging de Orde een reeks ingrijpende, institutionele transformaties.⁹ Hoewel de bestaande wapenreeksen herinnerden aan de Bourgondische glorie-dagen, werd de rituele praktijk waarin ze functioneerden nu abrupt onderbroken. Na een institutionele stilstand verschoof aan het einde van de zestiende eeuw het zwaartepunt van benoemingen in de Orde naar Madrid, wat gepaard ging met een nieuwe nadruk op individueel lidmaatschap. Betekende dit dat de wapenensembles die in de Habsburgse Nederlanden achterbleven, geen inbreng meer hadden in het bevorderen van een adellijke groepsidentiteit en dynastieke loyaliteit? Kon men enkel met nostalgie terugkijken op de hoogdagen van de kapittels of bleven de tastbare sporen ervan de omgang met die veranderende realiteit toch beïnvloeden, zowel binnen de rangen van de Orde als in hun directe publieke omgeving?

werken en nieuwe vondsten', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, CXIX (2016) 105-139.

9 A. de Ceballos-Escalera y Gila, *La insigne orden del toison de oro* (Madrid, 2000); F.J. Kalff, 'Funktion und Bedeutung des Ordens vom Goldenen Vlies in Spanien vom XVI. bis zum XX. Jahrhundert. Ein Beitrag zur allgemeinen Ordensgeschichte' (ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universität Bonn, 1963).

In wat volgt wil ik aantonen dat deze objecten wel degelijk een politieke en actuele relevantie behielden. Sterker nog: net het commemoratief karakter van de wapenreeksen binnen hun publieke omkadering spoorde diverse groepen aan om het belang van deze heraldische voorwerpen te herinterpreteren en als uitgangspunt te nemen voor nieuwe praktijken van groepsbinding. In de eerste plaats bood het bestaan van de ensembles een tegenwicht aan de institutionele onderbrekingen en verschuivende waarden in het ordebestaan zelf. Maar dankzij hun gelaagde karakter waren ze evengoed bruikbaar tegen de achtergrond van ruimere politieke ontwikkelingen, daarbij inspelend op de publieke uitwerking van aristocratische verbondenheid. Recente studies over herinneringscultuur benadrukken het aandeel van soortgelijke ‘relicten’ in het actualiseren en onderhandelen van de band met het verleden. Via – niet zelden gecontesteerde – processen van conservatie, selectief vergeten, toevoeging en publieke herdenking kwamen ze ten dienste te staan van concrete belangen.¹⁰ Zo liet Marianne Eekhout zien hoe de materiële herinnering van de Nederlandse Opstand op erg actieve wijze een collectieve weerklank kon geven aan individuele ervaringen en identiteiten. Het zichtbare voortbestaan ervan stimuleerde vaak een hercontextualisering en al dan niet fysieke manipulatie van relicten, die niet alleen veranderende opvattingen rechtvaardigde, maar objecten tevens liet doorwerken in andere toepassingen dan hun oorspronkelijke gebruikscontext.¹¹

Vanuit die invalshoek kan ook de grillige ‘geheugencarrière’ van de vliesborden geduid worden.¹² Hun specifieke ‘heraldische’ karakter zorgde hier voor een extra dynamiek. Bovenal zette het historische geheel van deze tekens aan tot fysieke hernieuwing of verderzetting omwille van de abstracte en boven-individuele associaties met een oorspronkelijke Bourgondische ‘harmonie’ – in tegenstelling tot individuele, figuratieve representaties zoals portretten.¹³ Dezelfde abstracte beeldtaal werkte bovendien nieuwe betekenisgeving in de hand. Aangezien de wapenensembles en de symbolische conventies die eraan vasthingen, gemakkelijk reproduceerbaar waren in andere (tekstuele) media, leenden ze zich als uitgangspunt voor nieuwe gebruiken van groepsrepresentatie.¹⁴ Met behulp van creatieve navolging

182

10 Zie vooral het recente synthesewerk van J. Pollmann, *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (Oxford, 2017). Concrete voorbeelden en theoretische bespiegelingen in: J. van der Steen, *Memory wars in the Low Countries 1566-1700* (Leiden, 2015); E. Kuijpers e.a., ed., *Memory before modernity. Practices of memory in early modern Europe* (Leiden, 2013); A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München, 2003) 55-61; P. Meusburger, M. Heffernan en E. Wunder, ‘Cultural memories: an introduction’, in: idem, ed., *Cultural memories. The geographical point of view* (Dordrecht, 2011) 4-7.

11 M. Eekhout, ‘Material memories of the Dutch Revolt. The urban memory landscape in the Low Countries, 1566-1700’ (ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universiteit Leiden, 2014) 13-21.

12 Cf. Pollmann, *Memory*, 15; Eekhout, ‘Material memories’, 17.

13 H. Belting, ‘Wappen und Porträt. Zwei Medien des Körpers’, in: M. Büchsel en P. Schmidt, ed., *Das Porträt vor der Erfindung des Porträts* (Mainz am Rhein, 2003) 89-100; L. Hablot, ‘Autoportrait et emblématique princière à la fin du Moyen Âge’, *Le Moyen Age*, XXII (2016) 67-81; W. Paravicini, ‘Gruppe und Person. Repräsentation durch Wappen im späteren Mittelalter’, in: A. von Hülsen-Esch en O.G. Oexle, ed., *Die Repräsentation der Gruppen. Texte – Bilder – Objekte* (Göttingen, 1998) 327-389.

14 De ‘reproductieve’ flexibiliteit van heraldische objecten spreekt onder meer uit de voorbeelden aangehaald in: T. Hiltmann en L. Hablot, ed., *Heraldic artists and painters in the Middle Ages and early*

trachtte men zo aansluiting te zoeken bij het vijftiende-eeuwse groepsgevoel en tegelijkertijd in te spelen op nieuwe verhoudingen. Deze bijdrage behandelt achtereenvolgens zulke ‘fysieke’ herinterpretaties na 1559, de blijvende invloed van de vliesborden in de nieuwe koninklijke benoemingen volgend op de ‘revival’ van de Orde in 1580, en tenslotte hun wederaren tijdens de revolutionaire omwenteling van de late achttiende eeuw. De capaciteit van dit heraldisch vertoon om politieke banden te veruitwendigen – ook al gebeurde dit op indirecte wijze – droeg zeker bij aan het voortbestaan van een aantal van deze wapenreeksen. Paradoxaal genoeg zal daarmee ook duidelijk worden waarom ze niet langer in hun originele staat bewaard zijn en andere exemplaren doelbewust verdwenen.

Een creatieve hernieuwing

De succesvolle vuurdoop van koning Filips II op het Antwerpse kapittel bleek voor herhaling vatbaar. Al in de zomer van 1559 liet hij zijn ordebroeders opnieuw samenroepen, dit keer te Gent. Naar aloud Bourgondisch recept veranderde het koor van de Sint-Baafskerk in een schouwplaats van aristocratische verbondenheid.¹⁵ Slechts weinigen konden toen voorzien dat dit de laatste bijeenkomst van zijn soort zou zijn. De politieke onrust en het religieuze geweld dat de Nederlanden in de daaropvolgende jaren overspoelde zorgde voor een institutionele stilstand. Na 1559 volgden er nog nauwelijks nieuwe benoemingen in de Orde, en dat terwijl het aantal levende leden zienderogen afnam. Wanneer het adellijke protest tegen het bewind van de afwezige Filips II in volle hevigheid losbarstte, raakten zelfs enkele prominente ridders gecompromitteerd door hun politieke betrokkenheid. Vooral de beruchte executie van de graven van Egmond en Horne in juni 1568 op bevel van de hertog van Alva, de nieuwe landvoogd én ordebroeder, veroorzaakte een ware schokgolf.¹⁶ Het was in al die commotie dat ook de materiële erfenis van de Orde dreigde te verdwijnen. Heel wat kerkgebouwen en conventen die in het verleden het decor hadden gevormd van kapittels, vielen ten prooi aan de Beeldenstorm in de zomer van 1566. Van hun sacrale interieur bleef weinig heel, maar ondanks dat geweld en de kritieke terugval van het ledenbestand behield de symboliek van het Gulden Vlies haar aantrekkingskracht als weerspiegeling van een ouder ideaal van inspraak en eensgezindheid, dat bovendien ingebed zat in het stedelijke weefsel. Visuele associaties uit de Bourgondische hoogtijdagen van de Orde suggereerden een oorspronkelijk compromis met ruime weerklank. Hoewel het ordeleven in de daaropvolgende jaren dus zo goed als stil viel, wisten diverse partijen de uiterlijke tekens van adellijke solidariteit in te passen in hun eigen politieke agenda.

Vanzelfsprekend waren de wapenborden één van de meer prominente en tastbare sporen

modern times (Ostfildern, 2017).

15 Van Bruaene, ‘The last chapter’.

16 V. Soen, ‘The Beeldenstorm and the Spanish Habsburg response (1566-1570)’, *BMGN – Low Countries Historical Review*, CXXXI (2016) 99-120; J. Azcárraga Servert, ‘Felipe II. El Toisón de Oro y los sucesos de Flandes’, *Cuadernos de Historia del derecho*, VI (1999) 475-490; Kalff, ‘Funktion und Bedeutung des Ordens’, 34-37.

van dit geïdealiseerde verleden. In zijn studie over de politieke cultuur van de Opstand toonde Peter Arnade overtuigend aan dat de beeldenstormers nog steeds ontzag hadden voor de symbolen van de wereldlijke macht. Hetzelfde respect viel te beurt aan de wapenensembles in de getroffen kerken, en dat terwijl hun religieuze omkadering verdween. Godshuizen dienden gezuiverd te worden van idolatrie, maar de opstandelingen spaarden bewust de herinnering aan de kapittels. Voor hen belichaamden de vliesborden immers niet alleen de nog steeds benadrukte loyaliteit tegenover hun vorst. Als restanten van prestigieuze ceremonies riepen ze ook een gevoel op van stedelijke trots. De ondertoon van aristocratische solidariteit overstemde bovendien de verdeeldheid die heerste en minimaliseerde de breuk met het verleden.¹⁷ Zo schreef een ooggetuige van de vernielingen in de Gentse Sint-Baafs in augustus 1566 verwonderd hoe de iconoclasten de ‘toijsoen wapenen’ (vlieswapens) van twee voorbijgekapte kapittels ongemoeid lieten: ‘Zij schenen beschaemder te zijne jeghen die teekenen ende figueren van tijdelicke princen dan jeghen die teekenen ende figueren der eeuwigher hemelscher princen ende van Godt zelve.’¹⁸

184

Wellicht om die reden overleefde het merendeel van de wapenreeksen het sektarische geweld, zelfs daar waar de iconoclasten erg grondig te werk gingen – zoals onder meer in Doornik, Antwerpen en Gent. Uitzonderlijke vernielingen die de wapentekens toch troffen, maakten zelfs heftige emoties los. Wanneer op 23 augustus een dronken enkeling het waagde één van de schilden in het koor van de Antwerpse kathedraal neer te halen liet de anders besluiteloze magistraat de oproerkraaiër prompt terechtstellen.¹⁹ Dezelfde terughoudendheid ten opzichte van de gelaagde objecten verklaart waarom meer dan een decennium later de meeste Vlaamse en Brabantse series ontkwamen aan een nog grondigere kaalslag onder de Calvinistische republieken, al suggereren enkele bronnen een tijdelijke verwijdering of herpositionering van de vliesborden.²⁰ Door de relictten van de kapittels dus met het nodige respect te bejegenen, maar hun relatie met andere symbolische vormen te herzien, ontken-den de religieuze nieuwlichters de sacrale context van de panelen. In één adem zochten ze daarmee wel aansluiting bij schijnbaar authentieke machtsverhoudingen die niet alleen betekenisvol waren voor de ridderorde op zich. Het bewaren van de gedachtenis aan zulke dynastieke plechtigheden benadrukte vooral het prestigieuze verleden van de eigen stedelijke gemeenschap.²¹

17 P. Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots. The political culture of the Dutch Revolt* (Ithaca, 2008) 90-165.

18 M. Van Vaerenwijck, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt, 1566–1568*, ed. F. Vanderhaeghen (5 dln.; Gent, 1872-1881), I, 143, geciteerd in Arnade, *Beggars*, 116; Van Bruaene, ‘The last chapter’.

19 G. Van Haecht, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, ed. Robert Van Roosbroeck (2 dln.; Antwerpen, 1928-1933), I, 276–280.

20 B. De Jonghe, *Gendsche geschiedenissen ofte kronyke van de beroerten en ketterye binnen en ontrent de stad van Gend sedert het jaer 1566 tot het jaer 1585* (2 dln.; Gent, 1781), II, 85–86.

21 Een vergelijkbare transformatie zou later plaatsvinden bij de herbestemming van godshuizen in de jonge Republiek. Met het oog op gemeenschapsbinding gingen aanpassingen aan de gereformeerde dienst daar gepaard met het behoud – en zelfs een fikse aanwas – van rouwborden, epitafen en heraldische glasramen, waaronder ook het vorstelijke patrimonium van het Vlies, zie: A. Spicer, “So

Creatieve toe-eigening door rebelse facties kon natuurlijk niet voorkomen dat heel wat panelen materiële schade leden. Een aantal verdween, raakte verspreid of werd alsnog beschadigd in het gewoel. In vrijwel alle getroffen kerken ontmantelden de beeldenstormers de originele inplanting van de stukken in de kanunnikenzetels. Vanuit koningsgezinde hoek viel dat ten zeerste te betreuren. Vanaf de late jaren 1570 ging het moeizame herstel van het Habsburgse gezag in de Zuidelijke Nederlanden gepaard met een campagne van religieuze wederopbouw. Vrijwel gelijktijdig stimuleerde de overheid initiatieven om het dynastieke patrimonium in haar volle glorie te doen herleven. Vooral een ceremoniële revival en de gerichte promotie van vorstelijke devoties moest de politieke verzoening stevig verankeren. Daarbij keek men aandachtig naar de Bourgondische bloeiperiode en de uitlopers hiervan in het succesvolle bestuur van Karel V.²² Juist daarin lag dan ook de historische aantrekkingskracht van de symbolische erfenis van het Gulden Vlies. Opnieuw bleken de wapenborden een aanknopingspunt in het bevorderen van eendracht, zowel voor nieuwe leden van de gereorganiseerde Vliesorde als voor lokale belanghebbers. Daarbij strookte de nieuwe betekenisgeving wel niet altijd met de begunstigingspolitiek die de koning voor ogen had.

185

In de eerste plaats zette de symbolische herinnering aan tot het herwaarderen en beschermen van het corporatieve karakter van de Orde. Omdat het riddergezelschap gold als één van de voornaamste erfstukken van het 'Bourgondische huis', ondernam de overgebleven kanselier van de Orde, Viglius ab Aytta (†1577), verwoede pogingen om de koning te overtuigen alsnog een nieuw kapittel te beleggen. Viglius benadrukte dat zo'n ridderlijke bijeenkomst een noodzakelijk forum vormde waarlangs Filips II de adellijke verdeeldheid kon lijmen. Bovendien zou een door de ordeleden voorgezeten *proces d'honneur* tegen hun veroordeelde collega's de schandvlek postuum kunnen oppoetsen. De kanselier zette dit verzoek kracht bij door zich openlijk te bekommeren om de materiële overlevering. Reeds vanaf de vroege jaren zeventig van de zestiende eeuw trachtte hij het verspreid geraakte archief van de Orde opnieuw te reconstrueren en benadrukte aan de hand van die historische documenten hoe belangrijk het was om de traditionele procedures te respecteren.²³ Zo somde hij allerlei ceremoniële benodigdheden op, wat zelfs aanleiding lijkt te hebben gegeven tot het ontwerpen van *projets des tableaux* voor een nieuw kapittel.²⁴ De oude wapenborden uit 1445 in de

many painted Jezebels." Stained glass windows and the formation of an urban identity in the Dutch Republic', in: J. Pollmann en A. Spicer, ed., *Public opinion and changing identities in the Early Modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden, 2006) 249-278; J. Pollmann, 'The cleansing of the Temple. Church space and its meaning in the Dutch Republic', in: J.P. Paiva, ed., *Religious ceremonial and images. Power and social meaning* (Coimbra, 2002) 177-189.

- 22 A.-L. Van Bruaene, 'The Habsburg theatre state. Court, city and the performance of identity in the Early Modern Southern Low Countries,' in: R. Stein en J. Pollmann, ed., *Networks, regions and nations. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden, 2010) 131-149; M. Thøfner, *A common art. Urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle, 2007); L. Duerloo, 'Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag', *BMGN – Low Countries Historical Review*, CXII (1997) 1-18.
- 23 S. Thiry, 'Chivalric solidarity or royal supremacy? The symbolic revival of the Order of the Golden Fleece (1566-1598)', *Dutch Crossing*, XLIV (2019) 27-46.
- 24 Bibliothèque Nationale de France, Parijs (BnF), Fonds Français (Fr.), 9001, 188-189 (E.-J. de Turck, *Inven-*

Gentse Sint-Baafskathedraal, waar Viglius tevens gemijterd proost was, liet hij op overwegend eigen kosten restaureren.²⁵ Het recente onderzoek van Marjolijn Kruijper over de Haagse borden heeft aangetoond dat zulke restauraties zeker niet ongewoon waren. Latere ingrepen onderstrepen net de actuele waarde die de panelen bleven bezitten voor tijdgenoten.²⁶ Uiteraard had de beeldenstorm daar een extra gevoel van urgentie aan toegevoegd. Diezelfde Gentse reeks was eigenlijk nog niet zo lang geleden grondig opgefrist. Al in 1564 had een stadsschilder in opdracht van de wapenkoning van de Orde nieuwe borden vervaardigd ter vervanging van de (verdwenen?) blazoenen van hertog Filips de Goede en acht van de ridders. Tweeëntwintig andere panelen kregen een extra lijke verf.²⁷ Toch achtte de kanselier een nieuwe opknapbeurt aangewezen. In 1571 bestelde Viglius bij schilder Frans Pourbus eveneens veertien panelen met taferelen uit het leven van de apostel Andreas, de patroonheilige van de Orde (én van het Bourgondische huis). Niet veel later werden deze schilderijen in het koor gemonteerd onder beide wapenreeksen, waardoor dit sacrale decor opnieuw doordrongen raakte van een Bourgondisch-Habsburgs ideaal van adellijke verbondenheid.²⁸

Kanselier Viglius was zeker niet de enige die de heraldische *tableaux* een rol toebedeelde in het bevorderen van politieke eensgezindheid. Zelfs de hertog van Alva had het bewust nagelaten om de blazoenen van de veroordeelde ridders uit de kerken te verwijderen. Enkel een door de koning samengeroepen, officieel 'kapittel' kon immers zo'n strafmaatregel opleggen.²⁹ In geen geval mocht aan de (symbolische) integriteit van het gezelschap geraakt worden. Zodra de gehoorzaamheid terugkeerde, werden daarom verdere pogingen ondernomen om de oude luister van de vliesborden te herstellen. Pas in 1580 zou Filips II eindelijk zelf initiatief nemen om de Orde, die 'tot vrijwel niets was gereduceerd', nieuw leven in te blazen.³⁰ In spoedtempo vulde hij het kritieke ledenaantal aan via de benoeming van een reeks nieuwe kandidaten, zij het ditmaal als puur vorstelijke gunsten verleend vanuit Madrid. Daarmee brak hij in feite met de procedure voorgeschreven in de Bourgondische statuten. Een in alle discretie verkregen pauselijke bul (oktober 1577) gaf de koning voortaan het recht om *colliers* van de Orde te verlenen buiten een kapittelvergadering om.³¹ Tot

taire des archives de l'Ordre de la Toison d'Or, 1759-1760).

- 25 E.H. Waterbolk, 'Viglius van Aytta, maecenas van St.-Baafs te Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXVIII (1974) 65.
- 26 Kruijper, 'Jan Van Battel', 111-114, 126.
- 27 Archives départementales du Nord (ADN), B 2567, fol. 314r. (betaling door *Toison d'Or* Nicolas de Hammes van 64É 16s. aan schilder Lieven de Sloovere); A. Pinchart, *Archives des arts, sciences et lettres. Documents inédits* (3 dln.; Gent, 1860-1881), I, 113.
- 28 Waterbolk, 'Viglius van Aytta', 64-65; KBR, Hs. 20854, fol. 42v-43r, 60r-62v (memorandum uit 1570 over de bewaarde wapenborden van het Gulden Vlies). De nieuwe opstelling kan eveneens afgeleid worden uit een handschrift van Christoffel van Huerne (ca. 1575), berustend in privébezit. Met dank aan Anne-Laure Van Bruaene voor deze referentie.
- 29 L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (5 dln.; Brussel, 1848-1879), II, 93.
- 30 Bibliothèque Municipale de Besançon (BMB), Collection Chiflet (CC) 89, fol. 205r-v (transcriptie van een brief van Filips II aan Alexander Farnese, 1 mei 1580).
- 31 Kalf, 'Funktion und Bedeutung des Ordens'; Thiry, 'Chivalric solidarity or royal supremacy?'.

Wapenbord van hertog Filips de Goede (1445-1564) (foto Lukas – Art in Flanders vzw)

187

grote frustratie van de overgebleven ridders in de Habsburgse Nederlanden zou het vaak beloofde kapittel er nooit komen. Toch bestendigde het rehabiliteren van de oude wapenreeksen de fictie van een onaangetaste corporatieve verbondenheid.

In de ogen van de Habsburgse overheid was de bewuste restauratie van de vliesborden onderdeel van een brede verzoeningspolitiek. Het erfgoed van het Vlies zou dynastiek gezag en adellijke samspraak opnieuw concentreren binnen een gerevitaliseerd katholiek landschap. In 1588 suggereerde de in de Nederlanden residerende schatbewaarder dat men daarom de

gereconcilieerde steden best zelf liet opdraaien voor het herstellen van de panelen.³² Sterker nog, enkele gemeenschappen leken op dat vlak al zelf initiatief genomen te hebben. Kort na de overgave van het calvinistische Gent in september 1584 lieten de kanunniken van Sint-Baafs hun vliesborden opnieuw retoucheren – ‘gheschildert ende gheprumiert’ (geschilderd en geëffend) – door stadsschilder Arent van Wynendaele (de derde restauratie in nog geen dertig jaar tijd!).³³ Tijdens een latere prospectie langs diverse kerken stelde de wapenkoning van de Orde vast dat de tand des tijds de meeste wapenensembles in een ‘totale ruïne et degast’ (volledig verval en slechte staat) had gebracht. Hij vreesde dat met het langzame vervagen van de verf ook al de adellijke herinnering die eraan vastkleefde zou vervliegen.³⁴

Om dit soort vergetelheid te voorkomen werd de ervaren heraldische schilder en heraut Josse de Becberghe in de laatste decennia van de zestiende eeuw ingeschakeld om de panelen in Brussel, Antwerpen en Gent te ‘hernieuwen’.³⁵ We kunnen slechts gissen in hoeverre die ingrepen (opnieuw) gepaard gingen met herschilderwerk. Vermoedelijk bestond de taak van de heraut er bovenal in om de correcte opstelling van de panelen in de vernieuwde kerkelijke interieurs te overzien. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw zouden enkele barokke ingrepen in de kerkkoren nog voor verdere aanpassingen en nieuwe restauraties zorgen.³⁶ Hoewel het merendeel van de bewaarde wapenborden dus nog nauwelijks origineel was, bleef hun aanwezigheid de oorspronkelijke plechtigheden herdenken. De band met de rituele context mocht dan wel doorbroken zijn, hun herinneringsfunctie zorgde ervoor dat de panelen nog steeds een belangrijk referentiepunt bleven in het zelfbewustzijn van het ridderlijke gezelschap; zeker in de Habsburgse Nederlanden, waar aan het einde van de zestiende eeuw opnieuw een ordeleven op gang kwam. Als visuele precedenten wezen ze de ordekanselearij in Madrid op het belang van inspraak en continuïteit bij nieuwe benoemingen. Door creatieve toe-eigening van die materiële herinnering aan de kapittels beïnvloedde men zo ook de ontwikkeling van nieuwe – heraldische – weergaves van ridderlijke samenhang.

Heraldisch groepsportret

Veel oude *tableaux* mochten dan wel het tumult van de Opstand hebben doorstaan, de rituele functie van zulke panelen bij nieuwe aanstellingen in de Orde was voortaan uitgespeeld. Na 1580 werd de opname van nieuwe ridders opgelegd vanuit de kanselarij van de Orde in Madrid. Bovendien boden de vijftiende-eeuwse statuten geen rechtsgrond voor een publiek

32 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA), Audiëntie, 194, fol. 49r-v (Filips II aan Christophe d’Assonleville, mei 1588).

33 P. Kervyn de Volkaersbeke, *Les églises de Gand. I: Eglise cathédrale de Saint-Bavon* (Gent, 1857) 124, noot 2; E. Dhanens, *Sint-Baafskathedraal, Gent* (Gent, 1965) 176.

34 KBR, Hs. II. 1301, fol. 82r. (rapport van *Toison d’or* François Damant, s.d.). De datering van dit rapport is onduidelijk. Jules Chifflet situeerde een prospectie van Damant pas in 1606 onder Filips III, zie: BMB, CC 60, 155-156 (Jules Chifflet, *Manuel des offices de l’ordre de la Toison d’or*, ca. 1651).

35 ARA, Audiëntie, 1496/4; ADN, B 2706, fol. 324r.

36 Kruips bevindingen maken duidelijk dat ook in de Noordelijke Nederlanden de wapenborden tot in de achttiende eeuw met de nodige zorg werden omringd. Zie: Kruip, ‘Gulden-Vliesborden in Den Haag’.

gebruik van wapenborden buiten een kapittel om. Zowel de jaarlijkse Sint-Andriesfeesten ter ere van de patroonheilige van de Orde als enkele collectieve inhuldigingen van ridders in de loop van de zeventiende eeuw vonden dan ook plaats zonder al te veel heraldisch vertoon. Toch bleven de oude borden een ijkwaarde in de visuele verbeelding van het adellijke gezelschap. Heraldische representatie was immers nog steeds de manier bij uitstek om de band tussen de individuele ridders vorm te geven en hun een verheven missie toe te dichten. Meer dan ooit beschouwden tijdgenoten de wapensymboliek als een expressie van voorvaderlijke deugden en adellijke eer.³⁷ Zodoende gaf de gezamenlijke som van al die eerbewijzen een visuele neerslag van het symbolische kapitaal dat de Orde over de eeuwen heen had geaccumuleerd. Door de heraldische attributen van huidige leden te laten aansluiten bij het Bourgondische patrimonium werden de crisismomenten en de vorstelijke ingrepen die het karakter van de Orde wezenlijk hadden veranderd, schijnbaar afgevlakt.

Wat nu gold als de *costumbre antigua* van de kapittels kreeg bijgevolg een alternatieve voortzetting in de optekening van de wapens en titels van nieuwelingen in een centraal wapenboek, het zogenaamde *Livre du Roi* of *Libro del Rey* (Boek van de Koning). Echt nieuw was dat niet. Reeds vanaf de jaren dertig van de zestiende eeuw bezat de administratie van de Orde verluchte registers waarin de portretten van de opeenvolgende grootmeesters en de blazoenen van de leden stonden afgebeeld, netjes gegroepeerd volgens opeenvolgende kapittels. Deze handschriften vormden de perkamenten neerslag van de *tableaux* in kerken, op basis waarvan gelijkaardige overzichten werden verstrekt aan individuele leden. Bovendien boden zulke visuele overzichten een houvast voor de wapenkoning en de heraldische schilders bij de praktische voorbereiding van de kapittels. Tot een echt ‘systematische’ registratie was het echter nooit gekomen.³⁸ In het kader van de laat zestiende-eeuwse *revival* van de Orde poogde Filips II, in de mate van het mogelijke, opnieuw aansluiting te zoeken bij die traditie van heraldische groepsportretten. Voortaan moest de dienstdoende wapenkoning of heraut bij de belening van nieuwe ordeketens ook de naam, titels en het wapen – ‘in metaal en kleur, met de bijhorende helmtekens’ – van de ingezworene optekenen. Die gegevens werden vervolgens opgestuurd naar Madrid. Na een grondige evaluatie van de symboliek, waarbij de finale goedkeuring bij de koning berustte, werden het wapen en de titulatuur in kwestie afgebeeld in het ‘Boek van de Koning’.³⁹

Dat ‘Boek’ werd al snel synoniem voor de officiële ledenlijst van het hernieuwde gezelschap. Keer op keer verwezen losse benoemingen naar de formele opname in dit koninklij-

37 L. Duerloo, ‘Het blazoen ontsmet. Adellijke heraldiek als toe-eigening van eer en deugd, 1550-1750’, *BMGN – Low Countries Historical Review*, CXXIII (2008) 633-654.

38 F. de Reiffenberg, *Histoire de l'ordre de la toison d'or, depuis son institution jusqu'à la cessation des chapitres généraux* (Brussel, 1830); Pinchart, *Archives des arts*, I, 243-245; II, 212-215.

39 Voorbeelden van discussies over voorgelegde symboliek in BnF, Fr. 9001, 223-224 (wapen van de hertog van Mantua) en KBR, Hs. 20852, fol. 244r.-246r. alsook BMB, CC 60, 151 (wapen van de hertog van Sabionetta). Een mooie illustratie van de gevolgde procedure in: Biblioteca Nacional de España, Madrid, Hs. 756 (verslagen van Juan de Spaen, wapenkoning van Vlaanderen, over de belening van enkele Italiaanse ridders in 1585-1586).

Filips II als grootmeester van de Orde van het Gulden Vlies in *Statuten en wapenboek van de Orde van het Gulden Vlies* (manuscript, Zuidelijke Nederlanden, 1561; coll. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 76 F 4, fol. 56v)

ke register, wat een onafgebroken en inclusief groepsbeeld voor de geest haalde.⁴⁰ Althans, dat was wat het officiële beleid voorspiegelde. In werkelijkheid ging het echter om verschil-

⁴⁰ *La toison d'or ou recueil des statuts et ordonnances du noble ordre de la toison d'or, leurs confirmations, changemens, additions, ceremonies, immunitéz, exemptions, prééminences, honneurs & bulles papales depuis l'institution jusques à present* (Keulen, 1689) 290-291; J. de Piñedo y Salazar, *Historia de la insigne órden del toyson de oro* (3 dln.; Madrid, 1787), II, 22, 538-544. Tot op heden zijn deze registers niet geïdentificeerd in het archief van de kanselarij. Zie ook: M. Van Durme, 'Manuscrits inédits concernant l'Ordre de la Toison d'Or, conservés à l'Archivo Histórico Nacional à Madrid', in: H. Soly en R. Vermeir, ed., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent, 1993) 423-446.

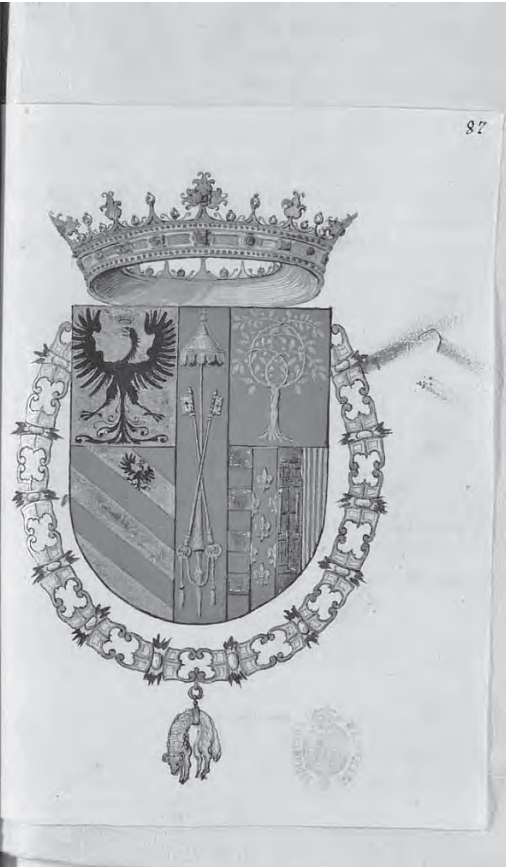
El quarto de Arragon, y el tróntre es vna corona Real,
y como mejor se vea por el retrato delas dhas armas,
quel me mando tan bien dar, y yo presento con esta
my Relacion con lo de mas /.

y Delos articulos que desea q V. Mag. dispense con el me
Dixo, que los queria veer despacio en su casa y me los
Embriaria despues a Parma /.

y a si de ay a viente dias, receby vna carta suya en
Parma, en que me escribio, q el auia visto muy despacio,
todos los articulos y estatutos dela orden, y q el se sien
tan obligado a V. Mag., que en todo desea obedescerle
y que assi quiere tomar sobre si todas las obligaciones de
la orden, sin pedir q dispensen con el ninguna / y dexar
lo todo al aluedrio y disposicion y buena voluntad de
V. Mag., a quien desea servir con todo amor y voluntad,
y llanaza y humildad possible, para que de todo haga
V. Mag. del, lo que mas fuere seruido /.

Esto es alo que toca a cerca del d. Duque de Urbino, y por
que las cosas referidas en esta relacion, son verdades
tas y auer pasado assi lo he escrito de my mano y
firmado de my firma manual, ala buelta de la dha
jornada en Madrid Dia de Sant Andres año de 1587 Do no
pueda negar antes por dispensaciones q tubo, y falta de lasa
de galerias, y otros incovenientes, y estubo y me detubo en la
dicha Comision y jornada dos años y medio, menos treze dias q /.

Juan de España Rey de las mas
por el lado flandres

Wapen van de hertog van Urbino (Missie Juan de Spaen; coll. Biblioteca Nacional, Madrid, hs. 756)

lende boeken. Eén van die manuscripten, aangelegd op initiatief van Filips II zelf, berustte klaarblijkelijk in het archief dat werd beheerd door de kanselier en de (substituut)griffier, die voortaan in Madrid resideerden. Een meer omvangrijk volume met een kopie van de statuten en ridderlijst fungeerde als lopend overzicht tijdens de regeerperiode van Filips III (1598-1621).⁴¹ De overige functionarissen van de Orde, die nog steeds in de Habsburgse Nederlanden verbleven, voelden er natuurlijk weinig voor om alle betrokkenheid bij het benoemingsbeleid uit handen te geven.⁴² Aangezien zij nog steeds waakten over de originele

41 De Piñedo y Salazar, *Historia de la insigne órden*, II, 538-539.

42 Naast de kanselier en interim-griffier, die verbleven nabij de vorst, beheerden de griffier (tot 1603) en schatbewaarder het patrimonium van de Orde in de Habsburgse Nederlanden. De wapenkoning van de

Bourgondische schat en het merendeel van de oude archiefdocumenten, bedienden zij zich van een gelijkaardige optekening. De nabijheid van de oorspronkelijke materiële erfenis gaf hun hiervoor de nodige autoriteit.⁴³

Ondanks een enthousiaste start viel de registratiepraktijk na enkele onderbrekingen al in 1607 stil, om pas jaren later met wisselende tussenpozen hernomen te worden. Het is dus niet verwonderlijk dat de registers heel wat lacunes vertoonden. Het verbinden van nieuwe benoemingen met het geherwaardeerde patrimonium van de kapittels bleek allesbehalve evident. Wat betreft de periode vóór 1559 waren er vele discrepanties tussen de heraldische tekeningen waarover men beschikte en de geretoucheerde wapenborden (waarvan de iconografie evenmin betrouwbaar was).⁴⁴ De registers boden daarnaast weinig uitsluitel over de gangbare weergave van de titulatuur van de *confrères*. Waar de oudste kapittelborden enkel de naam en titels van de ridders hadden opgenomen, kenden latere panelen ook eervolle predicaten toe.⁴⁵ De na-ijver die bestond tussen de functionarissen onderling werkte de verwarring over wat nu de meest authentieke manier van optekenen was alleen maar in de hand.⁴⁶ Desondanks veronderstelde een definitieve adoptie in de Orde voortaan de optekening van naam en wapen.

Een mooi voorbeeld van hoe de herinnering aan de wapenborden doorleefde in deze registratiepraktijk is de opname van Robert de Melun, prins van Espinoy en markies van Roubaix. Samen met zes andere Nederlandse edelen verkoos Filips hem in 1584 omwille van zijn gewillige verzoening met het koninklijke kamp. Nog voor de officiële investituur liet de markies echter het leven tijdens de belegering van Antwerpen in april 1585. De ordeketen zou hij dus nooit persoonlijk ontvangen. Niet lang na de plechtige inzwering van zijn promotiegenoten het jaar daarop brak de onvermijdelijke discussie los: gaf enkel het ontvangen van de *collier* de doorslag? Of moest men Roubaix alsnog beschouwen als volwaardige *confrère*, en zijn wapen – lazuur, beladen met zeven gouden bezanten en een schildhoofd van hetzelfde – dus opnemen tussen de blazoenen van de andere ridders?

Opvallend genoeg boden de relicten van de kapittels een uitweg uit het dilemma. Gelijkaardige opnames in 1432 en 1451 van ridders gestorven vóór hun investituur werden aangehaald als precedentes. De koning zelf verwees naar het bestaan van *dez escus et hachemens blancqz* (blanco schilden) in de wapenreeks van het laatste Gentse kapittel voor ridders die verkozen waren, maar de *collier* nog niet hadden ontvangen.⁴⁷ Dit precedent bewees dat een

Orde bleef vooralsnog mobiel in het uitoefenen van zijn taken. Over deze functionarissen, zie: F. Koller, *Au service de la Toison d'or. Les officiers* (Dison, 1971).

⁴³ BMB, CC 60, 153.

⁴⁴ BMB, CC 60, 153-156.

⁴⁵ BnF, Fr. 9001, 191-192 (consulta van kanselier Jean-Charles Schetz de Grobbendonck, 1589); KBR, Hs. 20852, fol. 243r-v (advies van interim-griffier Alfonso de Laloo, 1587), fol. 247r-252v (consulta van Jean-Charles Schetz de Grobbendonck, 1589).

⁴⁶ Cf. R. Vermeir, 'A latere principis. Le Conseil Suprême des Pays-Bas et de Bourgogne sous Philippe II, 1588-1598', *Revue belge de philologie et d'histoire*, LXXXVIII (2010) 1096, 1100-1101.

⁴⁷ Het betrof de vliesborden van Filips' zoon Don Carlos, van de hertog van Medina de Rioseco en van de hertog van Cardona. Cf. Reiffenberg, *Toison d'or*, 471-472.

opname in bepaalde gevallen kon plaatsvinden zonder definitieve bevestiging via inzwering. Rekening houdend met Roubaix' moed en zelfopoffering – tenslotte kernwaarden van het gezelschap – besloot men om zijn heraldisch alter ego postuum een volwaardige plaats toe te kennen in het Koningsboek, tussen zijn wapenbroeders. Overigens had de correspondentie rond de kwestie het consequent over het *tableau des armes* van de markies.⁴⁸

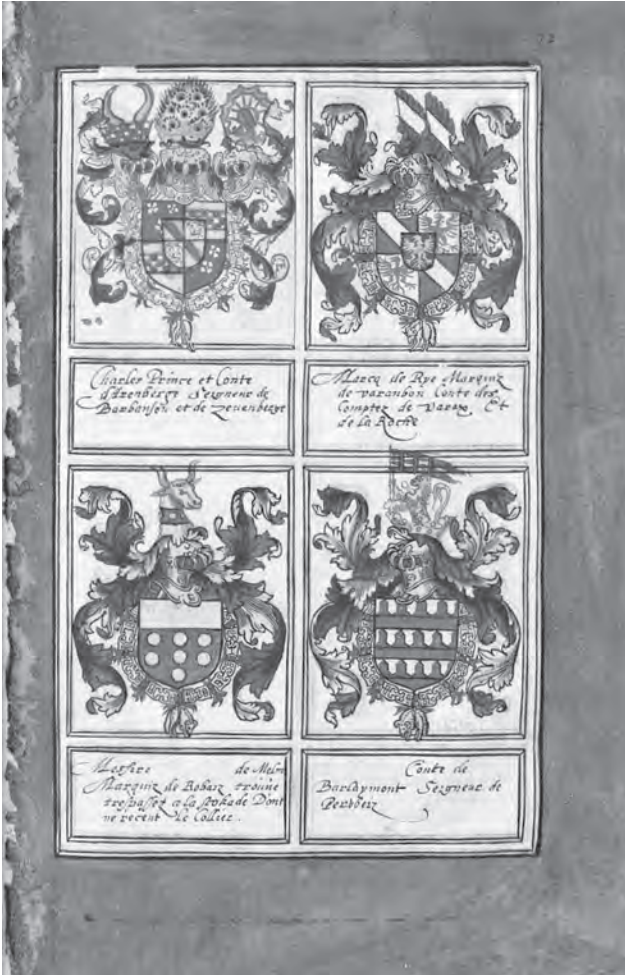
Vanwaar die blijvende vereenzelviging tussen de oude, fysieke objecten en de visuele registratie van nieuwe ridders? Met het vastleggen van de wapens van de leden, samen met hun titels en naam, kwam de ordekanselarij in feite tegemoet aan de traditionele vervaardiging van blazoenen zoals de statuten voorschreven. Hoewel de ceremoniële enscenering eromheen verdween, profileerde men het 'koninklijke wapenregister' als een vrijwel ononderbroken voortzetting van de capitulaire heraldiek. Niet alleen reguleerde het de positie van elke persoonlijke nominatie binnen de historische broederschap als allesomvattend geheel. De heraldische gegevens moesten ook toelaten om bij eventuele toekomstige kapittels alsnog correcte panelen te vervaardigen, die men vervolgens in het koor van een kerk zou kunnen monteren. Aldus hield men het idee van een collectieve bijeenkomst nog steeds hangende. De optekening trachtte daarom, in de mate van het mogelijke, de originele wijze van afbeelden op de bordes te benaderen. Idealiter werden de wapenschilden van nieuwe leden opgenomen na 1559 gegroepeerd per 'electie', naar analogie met de reeds bestaande kapittelijsten. Vanuit artistiek oogpunt benadrukte de zeventiende-eeuwse kanselier Jules Chifflet dat men de wapentekeningen diende af te beelden zoals ze ook in een kerkruijme geplaatst zouden worden. Helmtkens werden links of rechts gewend volgens de zijde waar de ridder in kwestie op een theoretisch kapittel zou zetelen, met het ingebeelde altaar voor ogen.⁴⁹ Bij twijfels over de symboliek en eventuele disputen over voorrang gaf het *Libro del Rey* voortaan de doorslag.

193

Los van de tegenstrijdige realiteit bleef het groepsideaal dus voorop staan – wat meteen verklaart waarom men na 1580 nog steeds een groot belang toedichtte aan de overgebleven wapenborden. Door de wapens van nieuw aangestelde ridders onmiddellijk te laten aansluiten op de kapittelijsten negeerde de vorstelijke administratie de abrupte breuk in de continuïteit van de instelling. De opeenvolging van eretekens minimaliseerde de weerslag van de Opstand, en van de daaropvolgende reorganisatie die de Orde feitelijk had omgevormd tot een reeks individuele gunsten, uitgereikt naar koninklijk goedgevonden. Op die manier zochten visuele kunstgrepen een compromis tussen de nieuwe nadruk op individuele vorstelijke gunst en het Bourgondische verleden van ridderlijke solidariteit. Het wekte zo de suggestie van één corporatie, die zowel voorbijge generaties als nieuwe lichten ridders verenigde. Tegen de achtergrond van het versnipperde ordebestaan riepen de getekende blazoenen nog steeds een gevoel op van eenheid en wederzijdse plichtsbetrachting.

48 ARA, Audiëntie, 891, fol. 193r-194v. (Alexander Farnese aan Filips II, 12 juni 1586), 195r. (Filips II aan Farnese, 16 juli 1586).

49 BMB, CC 60, 162; Jules Chifflet, *Breviarium historicum in clyti ordinis velleris aurei* (Antwerpen, 1652) 33-34.

Bladzijde van een *Livre du toison d'or*. Linksonder het wapenschild van de markies van Roubaix (*manuscript, Nederlanden, einde zestiende eeuw; coll. Bayerische Staatsbibliothek, München, Cod. icon. 285, fol. 72r*)

194

Toch was die zichtbare band tussen de Bourgondische oorsprong en het internationale benoemingsbeleid allesbehalve evident. De onregelmatige, zeventiende-eeuwse administratie van de ridderorde was een puinhoop. Bovendien bemoeilijkte de onvolledigheid van de bewaarde wapenborden de gewenste reconstructie van institutionele continuïteit. Pogingen om zulke verwarring rond de heraldische conventies te verhelpen vonden vooral weerklank in de Zuidelijke Nederlanden. Net daar ontstond een alternatief ordeleven dat volop inzet op de Bourgondische precedenten.⁵⁰ Om de historische verbondenheid tussen het ridder-

⁵⁰ Kalf, 'Funktion und Bedeutung des Ordens', 89; M. Jacobs, 'Parateksten, netwerken en conventies in de Spaanse Nederlanden en Franche-Comté (1621-1678). De familie Chifflet in Besançon' (ongepubliceerde

gezelschap en haar lokale wortels te versterken probeerden enkele erudieten de originele inrichting van de vliesborden te achterhalen. Niet alleen materieel herstel, maar ook het documenteren van hun oorspronkelijke iconografie en volgorde moest het nieuwe benoemingsbeleid verantwoorden, met nadruk op de Nederlanden als historische bakermat. Zo bestudeerde de Zeeuwse geleerde Cornelis Martin – vooral bekend als de samensteller van een dynastieke geschiedenis van de Vlaamse graven – reeds eind jaren 1570 de manuscripten van collega-erudieten, gevolgd door inspecties in verschillende kerken. Op basis daarvan verzamelde hij een zo getrouw mogelijke *Histoire armorial de tres illustres chevaliers de l'ordre de la toison d'or*. Naast enkele historische schetsen bevatte het manuscript een overzicht van alle ridders per kapittel, vergezeld door hun adellijke kwartieren.⁵¹ Loyaliteit aan de Habsburgse dynastie was overigens niet Martins voornaamste bekommernis. Integendeel, hij droeg zijn werk op aan de hertog van Anjou, die de rebellen toen hadden aangezocht als nieuwe overheer voor de Nederlanden. Ongetwijfeld trachtte de geleerde het patrimonium van de Orde te mobiliseren om die openlijke daad van verzet een schijn van onvermijdelijke rechtmatigheid te geven. Was de Franse koningsbroer tenslotte niet een rechtstreekse nazaat van de Valois-hertogen van Bourgondië?⁵² Hoewel naar verluidt een *immensi laboris*, verdween Martins wapeninventaris al snel in de anonimiteit.⁵³

195

Andere handschriften werkten door hun onvolledigheid de verwarring verder in de hand. Met grotere ambitie probeerde later de beroemde geleerde en hofgeneesheer Jean-Jacques Chifflet – de vader van de latere kanselier – licht in deze duisternis te scheppen. In de jaren 1620 zette hij zich aan een allesomvattend historisch overzicht van de Orde, waarin de heraldische overlevering een cruciaal onderdeel vormde. Chifflets politieke connecties en banden met het Brusselse hof openden hiervoor heel wat deuren. Zo kreeg hij toegang tot de officiële documenten van de Orde in het Zuid-Nederlandse archief. Zijn uitgebreide, internationale netwerk van zowel geleerden als actuele ordeleden leverde hem de nodige *inside information*, die hij vervolgens kritisch aftoetste aan het bestaande patrimonium.⁵⁴ De resulterende wapencatalogus rolde in 1632 van de persen. Het moest de ruggengraat vormen voor zijn geplande geschiedenis, die overigens nooit zou verschijnen. Omdat Chifflet erg onzeker was over de veelvuldige restauraties van de vliesborden en de tegenstrijdige weergaves van recentere wapenschilden liet zijn *Insignia gentilitia equitum ordinis velleris aurei* het vooralsnog bij een ‘blazoenering’ zonder bijbehorende afbeeldingen.⁵⁵ Pas drieëndertig jaar

doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1999), II, 548-550; III, 779-788.

51 G.D.J. Schotel, *Iets over Hieronymus van Beverningh en Bruno van der Dussen* ('s-Hertogenbosch, 1847) 161-164. Na Martins dood werd het werk verdergezet en vervolledigd door zijn neef.

52 Voor de nadruk op Anjou's 'Bourgondische' afstamming, zie: A.-L. Van Bruaene, 'Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History*, XI (2007) 273.

53 Martins manuscript kwam blijkbaar in handen van de Goudse regent en staatsman Hieronymus van Beverningh. In de negentiende eeuw maakte het volume, dat toen in een erg slechte staat verkeerde, nog deel uit van de verzameling van de predikant-historicus G.D.J. Schotel.

54 Jacobs, 'Parateksten', II, 548-554.

55 J.-J. Chifflet, *Insignia gentilitia equitum ordinis velleris aurei, feacialium verbis enuntiata...le blason des armoiries de tous les chevaliers de l'ordre de la toison d'or* (Antwerpen, 1632).

later zou het werk in dat opzicht afgerond worden met de publicatie van een aangevuld overzicht met afbeeldingen, kwartieren en biografische notities door de heraut Jean-Baptiste Maurice.⁵⁶ Voortaan fungeerde die gedrukte catalogus als toonaangevend overzicht van het gehele ordebestaan, ondanks de vele fouten en onvolledigheden die ook hier binnenslopen. De extra toevoeging van de genealogische kwartieren van de ridders compliceerde de onderneming, en ook latere pogingen om deze heraldische catalogussen uit te zuiveren en te vervolledigen bleven in gebreke.

196

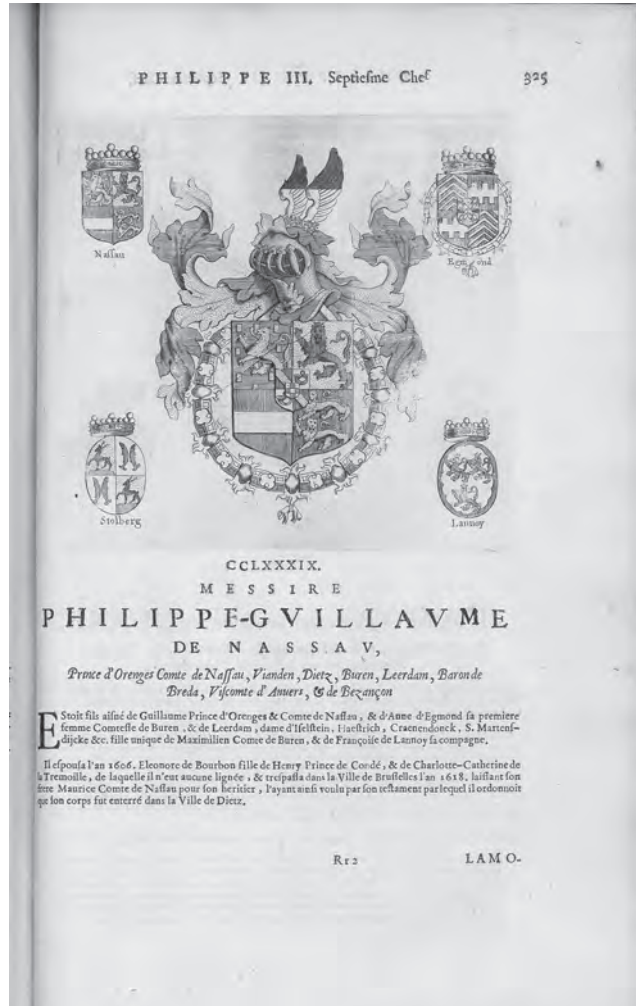
Op het eerste zicht lijken zulke erudiete ondernemingen een zoveelste poging om de vijftiende-eeuwse groepsdynamiek in ere te herstellen. Waar de Madrileense administratie in gebreke bleef, reconstrueerden (en reconstitueerden!) deze lokale initiatieven de woeelige adellijke onderneming tot een ononderbroken reeks van heraldische eerbewijzen. Die indruk van onverstoorde traditie is echter misleidend. Net zoals bij hun fysieke dimensie werd de documentaire erfenis van de vliesborden steeds geherinterpreteerd in een veranderende politieke agenda. Een blik op de religieuze connotatie van de panelen maakt dit duidelijk: van oudsher stond de verdediging van het christendom centraal in de ideologische missie van de Bourgondische ridderorde. Aanvankelijk hadden de hertogen die devotie component ingepast in een universeel discours over ridderlijk-aristocratische deugden.⁵⁷ De zeventiende-eeuwse 'visuele' geschiedenissen daarentegen voerden de ridderlijke blazoenen nu uitdrukkelijk op als waarmerken van de strijd voor het ware (lees: katholieke) geloof. Tegelijkertijd beschouwden geleerden als Chifflet de oude wapensymboliek als het bewijs van een onverschrokken optreden ter verdediging van het (Bourgondisch-)Habsburgse huis. Onderwerping aan de soeverein én aan het katholicisme stond voorop in de waarde die zij toekenden aan de symbolische erfenis van het Gulden Vlies. Deze 'trofeeën' uit het verleden moesten anderen aansporen tot eenzelfde loyale en vrome houding – een niet mis te verstane boodschap gezien de voortdurende oorlogsdreiging vanuit Frankrijk en de 'calvinistische' Republiek.

De zeventiende-eeuwse heraldische verbeelding van de Orde presenteerde het koninklijke grootmeesterschap dus als het ontegensprekelijke referentiepunt van elke rangorde. Door de symbolische herinnering aan de kapittels te actualiseren associeerde men het nieuwe koninklijke prerogatief met het Bourgondische ideaalbeeld van samenspraak. Loyaliteit ten overstaan van de vorst werd zo opgevoerd als de hoeksteen van groepsbewustzijn en gedeelde waarden, terwijl de reële banden tussen de ridders sterk vervaagden. Nog meer ver-

56 J.-B. Maurice, *Le blason des armoiries de tous les chevaliers de l'ordre de la Toison d'Or depuis la premiere institution iusques a present avec leurs noms, surnoms, tiltres et cartiers, ensemble leurs eloges y descrites en bref* (1665; 2e ed., Den Haag, 1667). Over de foutmarge van het werk, zie: H. Installé, 'Le chevalier de Bors et son projet d'une histoire de l'ordre de la toison d'or', in: J. Paviot, ed., *Liber amicorum Raphaël de Smedt. 3: Historia* (Leuven, 2001) 356; L. Duerloo, *Privilegies uitbeelden. De Zuidnederlandse wapenkoningen en wapenkunde in de eeuw van de Verlichting* (Brussel, 1991) 186; KBR, Hs. 20848, fol. 38v, 45v-47r, 145r (*Prospectus et comptabilité de l'ouvrage du chevalier F.J. de Bors d'Overen concernant l'Ordre de la Toison d'Or*, 1768). De Bors d'Overens plan voor, onder andere, een wapencatalogus die het werk van Maurice moest overklassen kwam nooit van de grond.

57 Paviot, 'Du nouveau sur la création de l'ordre'.

Wapen van Filips Willem van Oranje (uit: *Jean-Baptiste Maurice, Le blason des armoiries de tous les chevaliers de l'ordre de la Toison d'or (Den Haag, 1667)*)

197

deeldheid kwam er wanneer de Spaanse Successieoorlog aanleiding gaf tot de splitsing van de Orde in een Oostenrijkse en een Spaanse-Bourbontak.⁵⁸ Kortom, de veelvuldige betekenislagen die zich over de jaren heen opstapelden rond de heraldische overlevering van het Gulden Vlies dienden voortdurend nieuwe interpretaties. Zodoende oversteeg de brede weerklank ervan de louter materiële dimensie van de wapenborden en hun individuele familie-symboliek. Diezelfde 'collectieve' herinnering liet zich ironisch genoeg gemakkelijk aanwenden in een tegenovergestelde tragedie.

⁵⁸ Kalf, 'Funktion und Bedeutung des Ordens', 51-59.

Uitwassen van de feodaliteit?

Op 30 november 1794 speelden de Antwerpse vliesborden van het tweeëntwintigste kapittel opnieuw een prominente rol in een feestelijk gebeuren. Even voordien had het revolutionaire *Comité de Surveillance* ze geconfisqueerd en verwijderd uit het kathedrale koor. Naar aanleiding van de inhuldiging van een nieuwe Tempel van de Rede werden de borden bevestigd aan een mobiele galg, samen met enkele vorstenportretten en andere dynastieke insignia. Een vlammende redevoering verwierp het despotische ancien régime, waarna de wagen plechtig in brand werd gestoken. Voor de Fransgezinde revolutionairen luidde de vernietiging van deze symbolen van de oude orde een nieuw tijdperk in van vrijheid. Andere toehoorders betreurden het verdwijnen van al deze ‘schoone oudheden’. Net als hun voorgangers vreesden zij dat daarmee ook de herinnering aan de prachtlievende gebeurtenissen zelf teniet zou gaan.⁵⁹

198 Het uitbreken van de Franse Revolutie ging gepaard met een oproep om de sporen van eeuwenlange onderdrukking uit te wissen. Al wat herinnerde aan de zogenaamde ‘feodaliteit’ en het koningschap moest verdwijnen uit de publieke ruimte. Heraldische beelden trokken in het bijzonder de aandacht omwille van hun sterke associatie met adeldom. Onterecht vaak, aangezien heel wat wapenschilden toebehoorden aan niet-adellijke personen of instellingen. De zienswijze die onder meer de symboliek van het Gulden Vlies beschouwde als een eeuwenoude opeenstapeling van adellijke privileges straalde natuurlijk af op gelijkaardige expressievormen. Wat aanvankelijk spontane vernielingen waren kregen gaandeweg een meer systematisch karakter door de uitvaardiging van wetten die de vernietiging voorschreven van ‘feodale’ symbolen. Stapsgewijs schafte de Nationale Vergadering alle adellijke titels, privileges en associaties af. In Frankrijk ontketende dit vanaf de zomer van 1790 een ware jacht op alles wat met wapensymboliek te maken had. Niet zelden vonden die vernielingen plaats in de marge van republikeinse feesten.⁶⁰

Zulke symbolische represailles werden ook geëxporteerd naar de door Frankrijk veroverde gebieden. Begin 1793 bereikte de destructieve koorts het voormalige prinsbisdom Luik. Kort daarna sloeg de vlam over naar de Zuid-Nederlandse steden.⁶¹ Franse soldaten ontteden onder meer de Brusselse Sint-Goedelekerk van heel wat van haar heraldische elementen. Naar alle waarschijnlijkheid verdwenen zo de daar aanwezige vliesborden van niet minder dan twee kapitels.⁶² Wellicht namen de zelfverkleerde vrijheidsstrijders dubbel

59 B. Deseure, *Onhoudbaar verleden. Geschiedenis als politiek instrument tijdens de Franse periode in België* (Leuven, 2014) 195-197; idem, “‘Den ouden liijster is verdwenen.’ Geschiedenis, herinnering en verlies bij Jan Baptist Van der Straelen (1792-1817)”, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XL (2010) 533-534.

60 S.J. Idzerda, ‘Iconoclasm during the French Revolution’, *The American Historical Review*, LX (1954) 13-26; R. Mathieu, *Le système héraldique français* (Paris, 1946) 243-246.

61 L. Duerloo, ‘De heraldiek van de Belgische adel’, in: idem en Paul Janssens, ed., *Wapenboek van de Belgische adel. Van de 15de tot de 20ste eeuw* (4 dln.; Brussel, 1992), I, 30.

62 Deseure, *Onhoudbaar verleden*, 118; A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles* (Brussel, 1845) 258.

Verbranding te Antwerpen van de wapenschilden van de Orde van het Gulden Vlies en andere 'feodale' symbolen uit het ancien régime, 1794 (aquareel, P.A.J. Goetsbloets, 1794; coll. Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

199

aanstoot aan de wapenborden. Enerzijds belichaamden ze op zeer prominente wijze de privileges van het erfelijke adeldom. Anderzijds hadden de vroegmoderne omwentelingen ervoor gezorgd dat hun associatie met het dynastieke gezag alleen maar was versterkt. Toch zou het nog duren tot november 1795 vooraleer de republikeinse wetten doorgang vonden in de ondertussen aangehechte Zuidelijke Nederlanden en elk feodaal eerbewijs en kenteken officieel afschaffen. De gelijktijdige invoering van een Frans decreet uit 1791 dat alle ridderordes en hun bijbehorende attributen supprimeerde, maakte het voortaan illegaal om zich nog openlijk te affiliëren met het Gulden Vlies en haar *marques distinctives*.⁶³

⁶³ L. Arendt en A. de Ridder, *Législation héraldique de la Belgique, 1595-1895. Jurisprudence du Conseil*

Desondanks bleven de vernielingen beperkt in vergelijking met de gewelddadige campagnes tegen het Franse koninklijke erfgoed. Veel lokale instanties voelden de bui van tevoren hangen. Uit de maatregelen die ze troffen blijkt nogmaals hoeveel eerbied men koesterde voor deze relictten van ridderlijke solidariteit. Al tijdens de eerste Franse invasie in november 1792 lieten de kanunniken van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal hun vliesensemble overschilderen in de ijdele hoop het te onttrekken aan de aandacht van de revolutionairen.⁶⁴ Elders hadden gelijkaardige voorzorgen wel het gewenste effect. De Brugse kanunniken van Sint-Salvator verwijderden de heraldische panelen van het dertiende kapittel proactief uit hun zitplaatsen om zo een Franse confiscatie te ontlopen. Op die manier bleven de wapenborden gespaard van de plechtige wapenverbrandingen die de plaatselijke jakobijnse club met veel enthousiasme organiseerde.⁶⁵ Naar aanloop van de tweede, beslissende, inval van de revolutionaire troepen in 1794 lieten de kanunniken de panelen haastig overschilderen, zij het met tegenzin.⁶⁶ In Gent, waar men ondertussen de nodige ervaring had opgebouwd in het anticiperen op beeldenstormen, verdwenen de schilden eveneens onder een neutrale verflaag. Ook hier met succes: pas nadat de storm luwde liet men de stukken opnieuw reinigen.⁶⁷

Ondertussen ondergingen enkele wapenborden van vliesridders in de Bataafse Republiek een vergelijkbaar lot. Ook daar moesten rouwborden, heraldische vaandels en adellijke memoria het ontgelden als belichaming van maatschappelijke ongelijkheid.⁶⁸ Het lijkt erop dat sommige panelen van de kapittels daarbij verdwenen. Vrijwel gelijktijdig met het Antwerpse ensemble gingen verschillende heraldische relictten in rook op tijdens een revolutionair feest gehouden in de Bossche Sint-Janskerk. Hoeveel vliesborden hier effectief tussen zaten valt niet meer uit te maken. Drie jaar later werd het merendeel van deze *tableaux*, die nog steeds herinnerden aan de bijeenkomst die Maximiliaan van Oostenrijk in 1481 had samengeroepen, gewoon per opbod verkocht.⁶⁹ De wapenreeks in de Grote Kerk in Den Haag kwam ongeschonden uit de rituele zuivering.⁷⁰

Is er misschien sprake van een meer ambigue visie bij de Bataafse revolutionairen ten overstaan van de historische waarde van de borden? Sinds de late zestiende eeuw was de historische associatie tussen de bewaarde vliesensembles in de Republiek en het dynastieke gezag immers sterk afgezwakt. Het suggereert alvast een mildere houding dan in de Zuidelijke Nederlanden. Met andere woorden, de capaciteit van deze erfstukken om uiteenlopende betekenissen aan te trekken bepaalde dus (opnieuw) het lot van de panelen. Zowel

héraldique, 1844-1895 (Brussel, 1896) 251-255.

64 J.B. Van der Straelen, *De kronijk van Antwerpen*, ed. J. Rylant (8 dln.; Antwerpen, 1929-1936), IV, 92.

65 Y. Van den Berghe, *Jacobijnen en traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794)* (2 dln.; Brussel, 1972), I, 324, 333-336.

66 L. Devliegher, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris* (Tielt, 1965) 209.

67 Dhanens, *Sint-Baafskathedraal*, 177.

68 J.G.M.M. Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen, 2005) 171-172.

69 C. Peeters, *De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch* (Den Haag, 1964) 6, 340, 351.

70 Kruip, 'Gulden-Vliesborden in Den Haag'.

in de verwarrende decennia van de zestiende-eeuwse Opstand als tijdens het geweld van de Franse Revolutie droegen ze een herinnering uit die ruimer was dan het exclusieve ridderschap van de Orde. Ze vertegenwoordigden tegelijkertijd een oudere dynastieke overeenkomst en een ideaal van samenspraak. Dankzij creatieve toe-eigening kreeg de adellijke verbondenheid die de wapenreeksen met zich meedroegen, een brede politieke weerklank en toepassing. Paradoxaal genoeg lag hierin net de aanzet voor een potentiële verwerping van de wapenborden. In het collectieve geheugen van de revolutionaire groepen werd de vlies-symbool moeiteloos gereduceerd tot een feodaal en vorstelijk overblijfsel *tout court*. Voor behoudsgezinden bleven de wapenborden dan weer luisterrijke bewijsstukken van een meer authentiek politiek bestel.

Conclusie

De lotgevallen van de Orde van het Gulden Vlies na het Gentse kapittel van 1559 vormen het verhaal van een plotse ontwrichting die aanleiding gaf tot een grondige heroriëntering. Tijdens de Nederlandse Opstand veroorzaakte het verzet van enkele ridders immers een institutionele stilstand. Pas na 1580 wist Filips II's nieuwe benoemingspolitiek het tij te keren. Ondertussen vervaagde echter de aristocratische samenspraak die de oorspronkelijke kapitels had gekenmerkt. De belangen van de Zuid-Nederlandse ridders en die van de ordekan-selarij in Madrid groeiden daarop steeds meer uit elkaar. Verwarring over de aard en ambities van het gezelschap nam alleen maar toe wanneer de Spaanse Successieoorlog de feitelijke splitsing van het grootmeesterschap inluiddde, gevolgd door de revolutionaire drift die de Nederlanden vanaf 1793 in haar greep kreeg.

201

Ondanks deze woelige realiteit hield de indruk van traditie het oude groepsideaal in stand, niet het minst dankzij het voortbestaan van de Bourgondische symbolische erfenis. Dit artikel benadrukte de centrale rol van heraldiek in het actualiseren van die ridderlijke solidariteit. Tijdens het liturgische gedeelte van de oorspronkelijke kapitels was de band tussen de *confrères* belichaamd geweest in reeksen wapenborden die hun zetels sierden. Omdat na afloop de panelen ter plaatse bleven, bestendigden ze zo het corporatieve bestaan van de Orde. Dankzij die verbindende functie bleven de wapenreeksen ook politiek inzetbaar na het stopzetten van de bijeenkomsten zelf, zowel binnen de hervormde Orde als daarbuiten. Vooral tegen de achtergrond van de woelige zestiende- en zeventiende-eeuwse gebeurtenissen genereerde de adellijke herinnering die ze uitdroegen steeds nieuwe betekenissen. Daarom bleven heel wat van de vliesborden verrassend genoeg (gedeeltelijk) gespaard in de opeenvolging van fanatiek geweld, iconoclasme en politieke reconciliatie. Dissidente groepen hadden het voorzien op hun sacrale omkadering, maar koesterden de wapenborden zelf als dragers van een meer harmonieus verleden en stedelijke trots – al weekte die herinterpretatie ze wel los uit hun ceremoniële context.

Op zijn beurt bevorderde het gerestaureerde koninklijke gezag in de Zuidelijke Nederlanden een gevoel van dynastieke verbondenheid door de vliesborden in hun oude glorie te 'herstellen'. Net die hernieuwing, hoewel ze ironisch genoeg weinig heel liet van het originele uitzicht van de objecten, suggereerde continuïteit met het Bourgondische verleden. In

de rangen van nieuwe vliesridders zelf vormde de selectieve omgang met die relictten een tegenreactie op de versnippering van het ordebestaan. Het vervaardigen van nieuwe bordes bleef dan wel uit, zeventiende-eeuwse heraldische overzichten van ridderbenoemingen inspireerden zich rechtstreeks op de wapenseries van weleer. Zelfs de achttiende-eeuwse revolutionairen bevestigden eigenlijk de bindende kracht van heraldiek wanneer ze de vliesborden verwierpen als schoolvoorbeeld van feodale onderdrukking. Aldus oversteeg het politieke voortbestaan van deze objecten de context waarin ze gemaakt waren.

Dr Steven Thiry is a postdoctoral fellow of the Research Foundation Flanders (FWO), affiliated to the University of Antwerp. His PhD dissertation on royal heraldry was published as *Matter(s) of state. Heraldic display and discourse in the early modern monarchy (c. 1480-1650)* (Jan Thorbecke Verlag, 2018). His ongoing research focuses on the political culture of the Habsburg Netherlands and the impact of state intervention on noble display.

202

Sint-Jacobsmarkt 13, Het Brantijser, S.SJ. 114, 2000 Antwerp, Belgium – steven.thiry@uantwerpen.be

- Adellijke echo's? De invloed van de adel op de ontwikkeling van buitenplaatsen langs de rivieren van het Amstelland en de Oude Rijn 9
Gerrit van Oosterom
- Het Staatse ambassadegebouw in de zeventiende eeuw. Het logement van Hendrick van Reede van Renswoude in Madrid, 1656-1669 29
Maurits Ebben
- Naar het Oosten. Geografische verschillen in het ledenbestand van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1640-1840 57
Renger E. de Bruin
- De Belgische orangistische adel I. De zuidelijke adel in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) 79
Els Witte
- The Bentinck family archives. Highlights and suggestions for further research 103
Menoucha Ruitenberg
- Bildung und Erziehung. Zur Bedeutung zweier Schlüsselkategorien für Charlotte Sophie Gräfin Bentinck 114
Christina Randig
- Charlotte Sophie, Joseph Eckhel and numismatics 127
Daniela Williams
- Craignez honte*. The Bentinck coats of arms and their use as an expression of the cross-border character of the family 144
Olivier Mertens
- Fathers and Sons. A sketch of the noble life forms of the Bentincks in the period of the Great Wars in Europe (1672-1748) 162
Yme Kuijper
- Van wapenbord tot koningsboek. Herinnering, herstel en herbestemming in de heraldiek van het Gulden Vlies (1559-1795) 179
Steven Thiry

25 | 2018

9 789087 047870